

тарапынан әділ бағаның берілуіне мүмкіндік жасау. Бұл бағыттағы ізденуші жас ғалым үшін ең басты міндет – ақиқатқа адал, шындыққа келгенде ұстамды болу. Е.Бекмахановтың ғылыми мұралары бүгінгі біздерге осы қасиетті үйретеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Интернет желісі - <https://e-history.kz/kz/>
2. Әл-Фараби атындағы ҚазМУ профессоры, тарих ғылымдарының докторы А. С. Такенов, <http://bibliotekar.kz/kazakhstan-v-20-40-gody-xix-veka-e-bekmah/ermuhan-bekmahanovich-bekmahanov.html>
3. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 4том. – Алматы: Атамұра, – 2010. – 752 б.
4. Омарбеков Т. Ғалымға ішкі мәдениет, ғылымға өре керек // Қазақ әдебиеті. — № 29 (2815). — 18 шілде. — 6-б.
5. Бекмаханов Е. Жеті томдық шығармалар жинағы. — 7-т. (Естеліктер). — Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2005. — 21-б.
6. Каренов Р.С. Ғұмырын ғылым жолына бағыштаған ұлы ғалым, ұлағатты ұстаз. Тарихшы Е.Бекмахановтың туғанына – 100 жыл. – Қарағанды университетінің хабаршысы. 2015. <https://articlekz.com/kk/article/15473>
7. Интернет желісі - <https://yvision.kz/post/470244>.

Ш. Уәлиханов ғылыми мұрасындағы Едіге би тұлғасы

Құлшынбаев Мақсат Төлегенұлы

Ғылыми жетекшісі: PhD доктор, доцент Серубаева А.Т.

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Әр кезеңнің өзінің жарқ етіп артына өшпес із қалдырып, елінің тағдыры мен болашағы үшін аянбай еңбек етіп, ғылым мен мәдениетті дамытуда ерекше із қалдырған тұлғалары болады. Талай тағдыр анықтағыш кезеңдерде халқын тарих сахнасынан біржолата жоғалып кетуден аман сақтап, елді дағдарыстан алып шығатын да сол тұлғалар екені хақ. Еліміздің тағдыры үшін XIX ғасыр үлкен бетбұрыс кезеңі болды. XIX ғасырда елімізден шыққан екі дара тұлғаның дүниеге келуі де кездейсоқ емес. Олар Шоқан Уәлиханов пен Абай Құнанбайұлы. XIX ғасырдың бірінші жартысы мен ортасы төл тарихымыздағы елеулі кезең болып табылады. Қазақтың біртуар азаматы - Шоқан осы алмағайып кезеңде өмір сүріп, оның ағартушылық-демократиялық көзқарастары қалыптасты. Шоқан туған халқының тарихын зерттеп, ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық мәдениетін орыс халқына, одан кейін Еуропа жұртшылығына таныстыруды арман етті.

Шоқан Уәлиханов жас кезінен қазақ халық ауыз әдебиетіне қызығып өседі. Ауылға жиі келіп тұратын халық жыршылары мен аңыз-ертегішілерінің бұған тигізген әсері күшті болды. Шоқан жыр үлгілерін жазып алып, оларды ата-анасына дауыстап оқып беретін. Бала күннің өзінде-ақ ол «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Ер көкше» жырларының бірнеше нұсқасын жазып, кейінірек оларды өзінің оқытушысы Н.Ф. Костылецкийдің қолына тапсырады. [1, 17 б.].

«Едіге» жыры қазақ халқының ең үздік жырларының бірі. Бұл жырды БК (б) П Орталық комитетінің «Татарстан партия ұйымы бұқаралық-саяси және идеологиялық жұмысының жайы мен оның жақсартудың шаралары туралы» 1944 жылғы тамыздағы қаулысынан соң «Едіге» эпосы халыққа жат деп жарияланды, тіпті, жырдың атын атауға тиым салынды [2, 1 б.]. Жырды зерттеу тоталитарлық жүйе құлап, еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін ғана мүмкін болды.

Қазіргі уақытқа дейін «Едіге» жыры филология саласында біршама зерттеліп, зерттеу объектісіне айналған [3]. «Едіге» жыры туралы Ш.Уәлиханов, П.Мелиоранский,

А.Самойлович, П.Фалев, Қ.Сәтбаев, М.Әуезов, А.Орлов, В.Жирмунский, Р.Бердібаев, С.Қасқабасов, С.Садырбаев, Ш.Ыбыраевтар құнды пікірлерін білдірген [4, 2 б.].

Татар ғалымдары Ф.Урманче Қазандағы «Фән» баспасынан 1999 жылы «Народный эпос Идегей» деп аталатын көлемі он екі баспа табақтық монография бастырып шығарды. 1996 жылы «Ғылым» баспасынан филология ғылымдарының докторы О.Нұрмағамбетованың құрастыруымен «Едіге батыр» деген жинақ жарық көрді. 1994 жылы Е.Мағауин жырдың Шоқан нұсқасы бойынша «Едіге» жырының тарихилығы және көркемдік ерекшеліктері» деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғады. 1995 жылы Ш.Ыбыраевтың «Эпос әлемі» атты іргелі еңбегі баспадан шықты, онда Едіге және оның ұрпақтарына байланысты ой-пікірлер айтылған.

2006 жылы «Мәдени мұра» Мемлекеттік бағдарламасының аясында М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты «Бабалар сөзі» сериясының 39-шы томына «Едіге» жырының бірнеше нұсқасын енгізді. Аталған институт 2008 жылы шығарған «Қазақ әдебиетінің тарихында» «Едіге» деген мақала беріліп, онда жырдың нұсқалары, олардың жанры туралы мол мәліметтер берілген [5, 4 б.].

2010 жылы «Едіге» жыры-тарихи қаһармандық эпос атты тақырыпта Ж.А. Асанов филология ғылымдарынан докторлық диссертация қорғаған. 2013 жылы Қ.Алпысбаеваның құрастыруымен «Шоқан Уәлиханов және халық мұрасы: ғылыми басылым» атты тақырыпта Шоқанның жинаған халық ауыз әдебиетінің үлгілері басылып шықты. Онда Едіге жыры қосылған [6].

Бүгінгі таңда «Едіге» жырының оңтүстіктегі Түрікмен, Өзбекстан республикаларынан бастап, Сібір татарларына дейінгі түркілер арасында барлығы, алыс шетел Түркия мен Румыния жерлерінде сақталғаны белгілі. Жырдың қырықтан астам нұсқасы бар [5, 3 б.]. Тарих ғылымында «Едіге» жыры туралы арнайы зерттеулер жоқ, яғни жыр арнайы зерттеу объектісі ретінде зерттелген жоқ.

1841 жылы Шоқан қыпшақ Жұмағұл ақыннан «Едіге» жырын естіп біледі. Жырдың ең ескі, нұсқасын Жұмағұл Шыңғысқа тарту етеді. Шыңғыста бұл тарихи жырдың үш нұсқасы болған. Осы үш нұсқаны біріктіріп, Шоқан мен Шыңғыс жырдың толық бір нұсқасын жасайды. Ал Ахмет Жантурин оны таза қағазға жазып шығады [7, 13 б.].

Шоқанды бұл жырдың XV ғасырға жататыны қатты қызықтырды. Шоқан: «Едіге, Тоқтамыс хан мен Ақсақ Темір тарихта болған адамдар. Бұл халық аңыздарымен ғана емес сонымен қатар жазба деректермен дәлелденеді. Ибн Арабшахтың айтуынша Едіге Ақсақ Темірдің ең үлкен жауының бірі болған. Халфиннің хрестоматиясында қазан татарларының аңызы бойынша құрастырылған Едігенің шежіресі бар» деп жазады [8, 224 б.]. Шоқанның айтуы бойынша Орта Жүздегі Ұлытаудың батыс бөлігінде бөлек орналасқан шың Едіге шыңы деп аталады. Осы шыңның басында қорған бар. Бұл қорған Едіге қорғаны деп, ал тау Едіге тауы деп аталады. Қазақтар оны өздерінің батыры деп санап, оған арнап құрбан шалады. Мал сойып құрбан шалу қазір азайып кеткенін, алайда онда өсетін бұталарға киімдерін жыртып, кейде жылқының жалын байлап кететінін, ал А.И. Шренк онда болып оның суретін дәл салғаны туралы жазады [8, 224 б.].

Шоқан «Едіге» жыры XIV ғасырдың соңына жатады, ал жыр XV ғасырда қалыптасқан деген тұжырым жасайды. Мұны Шоқан жырда көптеген көне сөздер мен сөз тіркестерінің кездесетінін және онда бірде-бір парсы немесе арап сөздерінің жоқ екенінен топшылайды [8, 226 б.]. 1822 жылы жарық көрген Ибрагим Халфиннің қазан татарларының аңызы бойынша жасалған Едігенің шежіресі мен Ибн-Арабшахтың жазғандарымен таныса келе Шоқан Едіге Тоқтамыстың тұсында маңызды қызмет атқарғанын мәселен, «қырым мәселесін, әскери істі» басқарғанын аңғарады. Ол сонымен қатар би болған деген қорытынды жасайды [8, 229 б.].

Шоқан Уәлиханов «Едіге» жырына ерекше көңіл бөліп, оның бастамасын бірнеше рет қағазға түсірген. Онымен 1904 жылы профессор Н.И. Веселовскийдің редакциясымен жарық көрген Императорлық Орыс Географиялық қоғамының этнография бөлімі бойынша XXIX томына қосымша ретінде шығарылған «Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың шығармалары» деген атпен жарық көрген еңбек арқылы танысуға болады [8, 223-233 бб.].

«Едіге» жыры Едігенің ата-бабаларының тарихы туралы басталады. Жыр бойынша Едігенің атасы, Баба Омар әулие болған. Ол он беске келгенде әулиелік еткен екен. Сөйтіп жүріп оның бір қызға көзі тиеді. Қыз содан аяғы ауыр болып Баба Түкті Шашты Азизды дүниеге әкеледі. Баба Түкті Шашты Әзиз ол да әулие болады. Ол жиырма бес жасқа келгенде Ағұн дариясына барады, сонда перінің қызымен танысып, отбасын құрады. Содан Едіге дүниеге келеді. Яғни Едігенің дүниеге келуі, тарихқа қарағанда аңызға көбірек ұқсайды. Едігенің әке-шешесінің аңыздық кейіпте болуын, эпосты зерттеушілер бұл негізгі кейіпкер Едігенің тұлғасын ерекше етіп көрсетуге тырысқан. Бұл эпостың негізгі заңдылығының бірі деп санайды. Оның ата-анасы аңыздан шығарылған. Ал Едіге болса тарихта болған адам. Ол Алтын Орданың құлдырау кезеңінде дүниеге келген. Шоқан жыр арқылы сол кездің тарихын анықтауға тырысқан. Жырда айтылатын географиялық аймақ ол Еділ мен Жайық арасы, яғни Қазақстанның жері.

Жыр бойынша Тоқтамыс ханның орналасқан жері Еділдің оң жағалауында, яғни батыс беті. Тарихта Алтын Орданың астанасы Сарай қаласы, шығыс жағалауда орналасқан. Алайда жырда айтылатындай Тоқтамыс ханның астанасы батыста болуы ол да шындыққа қайшы келмейді. Тарихқа жүгінсек, хан ордасы қыста Сарай қаласында болса, жазда көбіне Еділдің оң жағасына қоныс тебетін болған. Алтын Орда хандарының бізге жеткен жарлықтарында «Орда Танда» - (Донда) тұр, «Орда Үзеде» - (Днепрде) де тұр деген сөздер кездеседі [4 б.]. Жырдағы Едігенің Тоқтамыс ордасынан қашқанда Еділден өтуінің бір себебі осында. Едігенің Тоқтамыстан кетуі қыста емес жазда болғанын көрсетеді. Жырда есімдері аталатын Едіге, Тоқтамыс, Нұралын, Қадырберді есімдері тарихта болған тұлғалар. Нұралын Едігенің ұлы, ал Қадырберді Тоқтамыстың ұрпағы. Жыр негізінен Едіге мен Тоқтамыс арасындағы күреске арналған, ал тарихқа жүгінетін болсақ, негізгі күрес Тоқтамыс мен Әмір Темір арасында болғанын білеміз. Жырда Ақсақ Темір Сәтемір деген атпен белгілі. Бір қызығы жырда Тоқтамыс пен Ақсақ Темір арасындағы күрес тым астарлы, тіпті айтылмайды. «Едіге» жырының ерекшелігін М.Мағауин өз зерттеуінде былайша түйіндейді: «Қазақ батырлық жырында, қашанда ел қорғау, жұрт тыныштығы бірінші орында тұрады. Едіге мен Тоқтамыс арасындағы қайшылық нәтижесінде ұлыстың береке-бірлігі бұзылды, бүліншілік шықты. Бұл үшін жыр әуелде Тоқтамысты кінәласа, кейіннен Едігеге кінә артады. Мәселенің екінші бір ұшығы – Алтын Орда сияқты ұлы мемлекеттің күйзеліске түсуі, ақыры азып-тозып ыдырауына деген халық көзқарасына байланысты. Туы желкілдеп, жауын түгел жапырып, жарым дүниені ұстап тұрған ұлы мемлекеттің шылпара болуы замандастарына да, сол дәуірге жақын келесі ұрпақтарға да айрықша ауыр әсер еткен. Халық танымы өткен тарихқа қоғамдық талдау жасамайды. Заманның жалпы сұлбасын жекелеген адамдардың арасындағы қатынастар арқылы айғақтауға тырысады... XIV ғасырдың ақырғы он жылдығында Алтын Орданың шайқалуы, бұдан соң, келесі XV ғасырдың алғашқы жиырма жылында қайтадан көтеріліп біржола оңалуға бет алуы – әлемдік тарихтың ең бір күрделі тараулары болып есептеледі. Осы бір қилы заманда Алтын Орда тарабынан сахнаға шыққан ең елеулі тұлғалар – Едіге мен Тоқтамыс еді. Халықтық эпос осыны анық аңдаған» [4, 13 б.].

Тарихтағы Едіге бар ғұмырын халқының бірлігі мен болашағы үшін күреске арнағаны белгілі. Сонымен қатар жырда «Алаш», «Алаша хан» және «ноғайлы» деген этнонимдер кездеседі. Жырда Тоқтамыс ханның жұрты ноғайлы жұрты деп аталады. Тоқтамыс хан жұртымен қоштасқан кезінде: «Алаш та, Алаш болғанда, - Алашадан хан болғанда...» - деп сөйлейді. Бұл жерден шығатын мәселе, ноғайлы жұрты бұл кейбір зерттеушілеріміздің шатасып айтып жүрген «ноғай халқы» немесе «ноғай этносы» емес, Алтын Орданың тұрғындары, яғни жұрты «ноғайлы» деп аталған. Бір сөзбен айтқанда, «ноғайлы» бұл да «қазақ» сөзінің ескі этнонимі болып табылады.

Жыр арқылы сондай-ақ сол кезеңде Алтын Орданың халқы мұсылман дінін ұстанғанын көреміз. Мұны Едігенің: «...Мен Омар менен Оспанға, Әбубәкір Сыздыққа, Әзірет Әлі бабама, Арқа беріп жүргенмін, Мен Мұхаммед атты піріме, Мекке деген шәріңе, Барып арыз еткенмін...» деген сөздері айғақ болады [6, 118-119 бб.].

Жырда Ноғайлының тағы бір көршісі Қырым – «дау келетін, жау келетін» қатерлі ел, бөтен жұрт ретінде айтылады. Бұл – тарихи Едіге заманынан соң, Алтын Орда құлағаннан кейінгі дәуірге тән көрініс. Бұл жөнінде жырды зерттеуші М.Мағауин: «Ұлығ ұлыс ыдырағаннан кейін... осы жаңа ұлыстар арасында әртүрлі деңгейдегі өзара қырқыстар орын алса, әсіресе Қырым хандығы мен Үлкен Орда, Ноғай Ордасы арасындағы соғыстар жүйелі түрдегі жаулыққа ұласқанын көреміз. Яғни Қырымнан жау келуі, дау келуі тарихи шындық аясында болғанымен, Едіге заманынан соңғы кез сипатын танытады, жырдың әуелгі нұсқасына кейіннен қосылған жамау деп білуге тиіспіз» [4, 9 б.] дейді.

Тарихқа көз салатын болсақ, Тоқтамыс таққа отырғаннан кейін Алтын Ордадағы Шығыс хан ұрпағының таққа таласқан толассыз 25 жылға созылған күресіне нүкте қойып, оны біріктіріп, Жошы ұлысының бірлігін қалпына келтіруге күш салғанын білеміз.

Тоқтамыстың 1382 жылғы Мәскеуге жорығынан соң, Куликово шайқасы ұмытылды. Орыс княздіктері қайтадан Алтын Ордаға салық төлеп тұруына тура келді. Ал Атақты Дмитрий Донской болса 1384 жылы баласы князь Василийді Тоқтамысқа кепілдікке берді. Мұнымен ғана шектелмей, Алтын Орда ханы 8 мың соң алтын ақша алып, оны да кепілдік ретінде ұстап отырды. Ақсақ Темірдің Алтын Ордаға қарсы жүргізілген жорықтары болмағанда, бұл жағдай осылай жалғасып кете берер еді [5, 16 б.].

Тоқтамыс таққа отырғаннан кейін Едігені үлкен билікке жеткізеді. Едігенің тарихта ерекше қалуының бір себебі, ол 1408 жылы орыс княздіктеріне жорық ұйымдастырып, Мәскеуді қоршауы болды. Міне, осы жағдайдан кейін де «Едіге» жыры ұзақ уақыт бойы зерттеуге тиым салынды. Ал ішінара орыс тарихшыларының зерттеулерінде бұл оқиға бұрмаланып жазылып отырды [5, 22 б.].

Жыр Едігенің Қадырбердінің қорлауынан қайтыс болып, таққа Тоқтамыс ханның баласы Қадырбердің отыруымен аяқталады. Жырдың бұлайша аяқталуы хан тағына тек Шыңғысханның ұрпағы ғана лайықты, халық сонда ғана мұратына жетеді деген мақсатты көздесе керек. Тарихта Едіге жырдағыдай Қадырбердінің қолынан қаза таппайды, ол ұрыс кезінде жараланып, артынша опасыздық жасалып қайтыс болады. Бірақ осы соғыста Қадырбердінің өзі де қазаға ұшыраған. Ал Нұралын ұзақ өмір сүріп, Ноғай ордасын негіздеп 1440 жылы өз ажалынан қайтыс болған [4, 12 б.]. Едіге Алтын Орда мемлекетін қайта қалпына келтіруге бар күш-жігерін жұмсады, мемлекеттің абыройы асқақтатты, жауласқан көршілерінің сағын сындырып, Ақсақ Темірдің үлкен жауының бірі болды. Ол білікті саясаткер, батыр қолбасшы болған.

Шоқан Уәлиханов «Едіге» жырына зор қызуғушылық танытқанын жоғарыда айтқан болатынбыз. «Едіге» жыры тек қазақ халқының ғана емес, түркі халықтарына ортақ тарихи-әдеби мұра болып табылады. Алайда жырдың Еділ мен Жайық аралығында қалыптасып, ондағы кейіпкерлердің қазақ халқынан шыққан тұлғалар екендігі бізді жырды одан әрі қарай зерттеуге итермелейді. Ғалым Шоқан Уәлиханов осы жыр арқылы қазақ халқының орта ғасырлардағы белгісіз болып келген тарихын анықтауға тырысқан деп те айтуымызға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1 Марғұлан Ә.Х. Шығармалары. Құраст. Д.Ә. Марғұлан, Д.А. Марғұлан. – Алматы: «Алматы-Болашақ» баспасы, 2011. – Т.10. – 592 б.

2 Сүлейменов Р.Б., Моисеев В.А. Шоқан Уәлиханов – шығыстанушы. Туғанына 150 жыл толуына орай. – Алматы: Ғылым, 1985. – 112 б.

3 Оразбеков А. Шоқан Уәлиханов. – Алматы, 1985. – 15 б.

4 Е.М. Мағауин. «Едіге» жырының тарихилығы және көркемдік ерекшеліктері: Фил. ғыл. канд. дисс. авторефераты. – Алматы, 1995. – 25 б.

5 Ж.А. Асанов. «Едіге» жыры – тарихи-қаһармандық эпос: Филол. ғыл. док. дисс. автореф. - Алматы, 2010. – 37 б.

6 Шоқан Уәлиханов және халық мұрасы: Ғылыми басылым. Құрастырған – Қ.Алпысбаева. – Алматы, 2013. – 315 б.

7 Алпысбаева Қ.Б. Уәлиханов – фольклортанушы. Алматы: «Ғылым». – 2001. – 124 б.

8 Сочинения Чокана Чингисовича Валиханова. Изданы под редакцией Н.И. Веселовского. – Санкт-Петербург. – Типография Главного Управления Уделов. – 1904. – 531 с.

Әл-Фарабидің философиялық көзқарастары мен рухани мұрасы

Сеилганова Нұрай Айнуровна

Ғылыми жетекшісі: тарих магистрі Анасова А.Б.

А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті

Адамдық өмірлік әрекеттің барлық салаларын қамтитын, күрделі драмалық үрдістердің күшеюі және тереңдеуімен ерекшеленіп отыр. Қоғамдық дамудың қазіргі кезеңі жеке елдер мен мемлекеттер сияқты әрбір адамның тіршілігіне, рухани дамуына тікелей әрі мәнді әсер ететін, жаһандану үрдісімен сипатталады. Адамзат тарихында түрлі мәдениеттердің жасампаз сұхбатының, гуманизм мен әділеттіліктің жалпы адамзаттық идеяларын жемісті жүзеге асырған, жаңа философиялық жүйелердің пайда болуына жеткізген, көптеген үлгілері бар. Олардың біріне ұлы Дала ойшылы – Әбу Насыр Әл-Фарабидің (870-950) философиялық жүйесі жатады. Ол қазақтың көне Отырар жерінде дүниеге келген, бойына көптеген мәдениеттердің – ирандық және үнділік, гректік, арабтық және түркілік жасампаз күштерінің самалын сіңірген, бірақ өзінің шығармашылық қуатын көпқырлы ислам мәдениетінің рухани тыныс-тіршілігінде іске асырған, орта ғасыр дәуірінің асқан ірі ойшылы болып табылады [1, 78-б].

Әбу Насыр Әл-Фарабидің философиялық көзқарасын тарихи жағдайда, яғни, оның өз дәуірімен байланысты қарағанда ғана терең түсінуге болады. Орта ғасырларда философиялық ойдың дамуы діни ілім негіздеріне сүйенді. Демек, Әбу Насыр Әл-Фарабидің философиялық ілімін де өз кезеңінің діни түсініктері тұрғысынан қарастырған лазым. Бірақ ол бұл түсініктерді философиялық тұрғыдан дамытты. Ол, әсіресе, «Аспан астындағы дүние» ілімінен неғұрлым айқын көрінеді.

Фарабидің қоғамдық-философиялық, жаратылыстану туралы ғылыми көзқарастары орта ғасырлардағы Таяу және Орта Шығыс елдеріндегі мәдениет, философиялық және ғылыми ой-пікірлердің даму нәтижесі болып табылады. Ұзаққа созылған жаулаушылық саясаттың нәтижесінде құрылған жаңа мемлекет Араб халифаты тек қана жерлерді, елдерді, территорияларды қосып қана қоймай мемлекеттік дін дәрежесіне көтерілген ислам идеологиясы біріктірген әртүрлі мәдениеттерді қосып, жаңа қоспа мәдениет туғызды. IX – X ғасырларда саяси, философиялық ойдың дамуы таптың және діни ағым қайшылықтардың көрінісі болған әртүрлі ағымдар мен кешендердің осы шиеленіскен идеологиялық күресі жағдайында жүрді. Мұндай жағдай философияда айқын көрініс болып табылады.

Фараби өз еңбектерінде құдай бар деп мойындайды. Алайда, ол Аристотельдің ізімен құдай дүниесі бар етуші, қозғалысқа келтіруші тек бірінші себеп – «алғашқы түрткі» ғана, одан кейін табиғат (материя) өз бетімен, өз дайындылығымен құдайға тәуелсіз даму жолына түскен деген идеяны қуаттайды. Бұл, әрине, мутакаллимдердің «жақсылық та құдайдан, жамандықта құдайдан» деген қағидасына мүлдем қайшы. Керітартпа дін басшылары мен оларды қолдаушы философтар осы сияқты «күпірліктері», қателіктері үшін Әбу Насырды қудалаған кездері болған, - деседі кейбір зерттеушілер.

Фараби «ақиқат біреу-ақ, оған әржақтан, әртүрлі деңгейден қарауға болады, сондықтан ол туралы түрліше балама қорытындылар жасау мүмкін», – деп санайды. Ол дәуірде материалистік философия жүйесі ашық қалыптаса қойған жоқ болатын. Сондықтан орта ғасырлар заманында философиялық ойдың дамуы құдайды дәріптейтін діни-теологиялық сипат алды. Демек, Фарабидің философиялық ілімі – негізінен дүниені бір құдай жаратты деген қағиданы басшылыққа алған идеалистік ілім. Фарабидің данышпандығы мен білімпаздығы, әрине, бұл идеализмге өзгеше түр бермей қала алмады.